

ZAGADKA TZW. ORDERU KONFEDERATÓW BARSKICH KAZIMIERZA PUŁASKIEGO

Mimo prowadzonych od dziesiątków lat badań, dzieje konfederacji barskiej wciąż czekają na pełne opracowanie. Jedną ze spraw dotyczących dziejów Baru jest trwająca już od ponad półtora wieku (od 1841 roku) dyskusja nad tzw. krzyżem konfederatów barskich. Temu zagadnieniu są poświęcone poniższe rozważania. Być może ktoś z Muszyny zdoła coś dodać w tej sprawie; przecież w okolicy Muszyny przebywali konfederaci, a w Muszynie był jeden z obozów konfederacji.

Znakomity badacz dziejów konfederacji barskiej — Władysław Konopczyński [1] w swoim erudycyjnym omówieniu źródeł do niej wprost stwierdził, że najwyższa władza konfederacji — Generalność — nie była żadnym medalem dla konfederatów, nagradzała zasłużonych żołnierzy jedynie pisemnym "publicum gratitudinis testimonium ad re" nagrody Rzeczypospolitej w odpowiednim czasie. Tymczasem — jak wspomniano — od 1841 roku wiadomo było o przynajmniej jednym egzemplarzu krzyża przypisywanego Kazimierzowi Pułaskiemu [2]. Informacja o tym "orderze" konfederacji barskiej znalazła się w "Encyklopedii staropolskiej ilustrowanej" Zygmunta Głogera [3] z lat 1900-1903, a następnie do 1929 roku znane były co najmniej jeszcze cztery egzemplarze podobnych odznaczeń [4]. W 1966 roku podczas opisywania eksponatów znajdujących się w skarbcu na Jasnej Górze w pudle ze złomem natrafiono na egzemplarz krzyża przypisywanego Kazimierzowi Pułaskiemu. Został on umieszczony w Arsenale Jasnogórskim. Znaleźisko uznano za prawdziwą rewelację [5]. Krzyż sprowokował dyskusję, która trwa do dnia dzisiejszego [6].

W 1993 roku autor poniższego tekstu przeprowadził kwerendę w muzeach polskich oraz w petersburskim Ermitażu i w Wilnie. Wyniki okazały się bardzo skromne. Niemniej pozwoliły poszerzyć naszą wiedzę o odznakach konfederacji barskiej. Spróbujmy przedstawić je w kolejności pierwszej wzmianki o znanych egzemplarzach odznak konfederatów barskich.

1. (1841 r.) Andrzeja Zaremby Cieleckiego, marszałka konfederacji województwa łęczyckiego, zmarłego około roku 1791. Krzyż po raz pierwszy wzmiankowany w roku 1841. Wg literatury [7] mosiężny. Do 1846 roku był przechowywany w Szamotułach, po 1846 skradziony. Najprawdopodobniej w XIX wieku błędnie określony jako mosiężny. Ze względu na wymiary i napisy najprawdopodobniej tożsamy z krzyżem z Jasnej Góry, przypisywanym Kazimierzowi Pułaskiemu (zob. nr 13).

2. (1869 r.) Szymona Kossakowskiego, w konfederacji barskiej marszałka powiatów kowieńskiego, wilkomierskiego, upickiego, oszmiańskiego, potem targowiczana, straconego w 1794 roku. Jego odznaka po raz pierwszy wzmiankowana przez L. Potockiego [8]. Wykonana prawdopodobnie ze złota, "w kształcie krzyża z białej emalii" z wizerunkiem Matki Boskiej Częstochowskiej, z napisem "PRO MARIA ET PATRIA". Po Szymonie Kossakowskim krzyż był własnością generała Franciszka Kossakowskiego (zm. 1842), potem jego potomka Franciszka Kossakowskiego, który darował krzyż wraz z całością zbiorów po Józefie

Kossakowskim do Muzeum Archeologicznego w Wilnie. Krzyż w tym muzeum był jeszcze w 1914 roku, jego późniejsze losy są nieznane.

3. (1869 r.) Charlesa Francois Dumourieza - wówczas (lata 1770-1771) francuskiego instruktora konfederacji barskiej. O tym, jakoby Dumouriez otrzymał jakieś odznaczenie konfederackie, wzmiankuje jedynie L. Potocki [9]. W pamiętnikach Dumourieza [10] brak wzmianki o odznaczeniu go jakimkolwiek krzyżem przez konfederatów, zatem informacje o tym egzemplarzu musimy uznać za bardzo niepewną.

4. (1869 r.) Mariana Potockiego, byłego kasztelana lubaczowskiego (zrezygnował z tego urzędu w 1761 roku), w 1768 roku marszałka konfederacji ziemi halickiej (zm. po 1777 r.). Dysponujemy jedynie niepewną i nie potwierdzoną informacją L. Potockiego [11].

5. (1869 r.) Tomasza Mirskiego, marszałka konfederacji powiatu brasławskiego (zm. po 1793 roku). Odznaka wzmiankowana jedynie przez L. Potockiego — jako jakieś odznaczenie podobne do tego, które posiada Szymon Kossakowski. Informacja ta nie jest potwierdzona jakąkolwiek inną wzmianką.

6. (1872 r.) Odznaka ze złota znana jedynie z rysunku awersu i rewersu w rękopisie "O nagrodach i znakach honorowych w Polsce" Feliksa Bentkowskiego, przepisany dla Emeryka Czapskiego w Petersburgu w 1872 roku przez Karola Beyera [12]. Jest to medal wykonany ze złota o średnicy około 42 mm. Na awersie srebrne litery na czarnej emalii tworzą napis: "PRO LEGE ET PATRIA", wewnątrz w złotym otoku na okrągłym polu z białej emalii znajduje się biały emaliowany krzyż kawalerski ze złotym obramieniem i delikatną emaliowaną czerwoną lamówką (między złotym obramieniem a białą emalią krzyża). Z ramion krzyża wychodzą małe pęki złotych promieni. Medal zawieszony na czerwonej wstążce, przy uszku charakterystyczna pozioma ósemka. Brak jakiegokolwiek opisu tego medalu w tekście F. Bentkowskiego (rysunek prawdopodobnie dorysowany w czasie przepisywania rękopisu w Petersburgu), brak też informacji o jego pochodzeniu. Rewers ma złote obramowanie, na białej emalii czarne litery tworzą napis: "PRO FIDE ET MARIA", wewnątrz w złotym obramowaniu na białej emalii krzyż kawalerski czarno emaliowany ze złotą obwódką. Z ramion krzyża wychodzą niewielkie złote promienie.

7. (1893 r.) Michała Kobierzyckiego, konsyliarza wielkopolskiej konfederacji barskiej (zm. 1793). "Szmelcowany ze złotem, na kształt gwiazdy robiony". Wzmiankowany tylko przez J. Kobierzyckiego [13], przy czym w 1893 roku medal już nie istniał i znany był tylko z opisu w testamencie Michała Kobierzyckiego z 1793 roku. Późniejsze jego losy (po 1793 r.) są nieznane.

8. (1896 r.) Andrzeja Zielińskiego, marszałka województwa płockiego (zm. 1777). Krzyżyk srebrny, otwierany, z relikwiarzem. W 1896 roku [14] był w posiadaniu rodziny Zielińskich. Krzyżyk wysokości 50 mm, szerokości 38 mm, grubości 6 mm, bez jakiegokolwiek napisu, jedynie na rewersie miał wyryte symbole męki Chrystusa. Według tradycji rodzinnej krzyżyk ten był noszony przez Andrzeja Zielińskiego na piersiach w czasie konfederacji, a następnie przez jego syna Norberta, pułkownika w czasie Insurekcji Kościuszkowskiej. Los krzyżyka — relikwiarza — po 1896 roku nieznan, być może w 1920 roku przepadł, kiedy zbiory Zielińskich w Skempem na Kujawach zostały zniszczone podczas wojny bolszewickiej [15].

9. (1903 r.) Odznaka (prawdopodobnie ozdoba głównej szabli), w 1903 roku własność Franciszka Pułaskiego. Owalna, ze złota, z krwawnikiem nabijanym złotem. Opis z rysunkiem dał F. Pułaski [16]. W środku na ośmiorożnym krzyżu z ogniami wychodzącymi ze styków ramion krzyża orzeł polski z koroną, krzyż nabity na krwawnik, dookoła na złotym otoku napis: "*PRO FIDE ET MARIA + PRO LEGE ET PATRIA". Wprawdzie autor umieścił schematyczny rysunek, ale nie podał wymiarów. Późniejszy los odznaki nieznan. Jej kształt

różni się od odznaki omówionej niżej pod nr 10, krzyż ma inne ramiona, ma też kształt elipsy, a nie migdała.

10. (1926 r.) Dar Antoniego Strzałeckiego, znanego kolekcjonera warszawskiego, dla Muzeum Narodowego w Warszawie — depozyt Muzeum Narodowego w Muzeum Wojska Polskiego (nr inw. 20662 MWP). Jest to ozdoba głowicy szabli. Krwawnik nabijany złotem, wysokości 35 mm, szerokości 30 mm, kształtu migdała, z krzyżem kawalerskim w promieniach gorejących, na ramionach krzyża cztery gwiazdy, pośrodku orzeł polski z koroną. Na brzegach napis: "*PRO LEGE ET PATRIA + PRO FIDE ET MARIA" [17].

11. (1929 r.) Grzegorza Pitułki, nieznanego bliżej konfederata barskiego z Lipnicy Murowanej. Odznaka w kształcie krzyża kawalerskiego, z mosiądzu, wysokości 85 mm, szerokości 80 mm. Na czterech ramionach krzyża są kulki, przy czym górna i dolna kulka mają otwory do przymocowania krzyża. Pośrodku ozdobny monogram Matki Boskiej wsparty na półksiężycu, na ramionach krzyża napis: "S. MARYA x MAT/KO x BOŻA x MÓD/ / SIĘ x ZA NA/MI// GRZESZNYMI/ TERAZ/1 // W GOD/ INE/ ŚMIERCI// NASZEY/ AMEN". Na rewersie pośrodku krzyża ozdobny monogram Jezusa "IHS", poniżej serce przebite trzema gwoździkami, na ramionach krzyża napis: "O NAYSŁOD/SZE x IMIĘ// IEZUS// MARYA// IOZEF". Krzyż pochodzi od rodziny Grzegorza Pitułki. Od 1929 roku znajduje się w Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie (nr inw. 781 MWP) [18].

12. (1929 r.) Ze srebrnej blachy, okrągły, z uszkiem do wieszania na wstążce. W środku krzyż kawalerski z wychodzącymi spośród ramion pękami promieni. W środku krzyża w otoku Matka Boska Częstochowska z Dzieciątkiem, na dolnym ramieniu krzyża napis: "MARYA / YICTRDC / KOSTIUM". Wokół krzyża napis: "*PRO FIDE ET MARIA *** PRO LEGE ET PATRIA". Dość podobny do opisanego poniżej pod numerem 14. Znany tylko z fotografii w pracy J. Czempińskiego [19]. Druga strona medalu nieznaną. Brak informacji o jego pochodzeniu i miejscu przechowywania.

13. (1970 r.) Kazimierza Pułaskiego, marszałka łomżyńskiego. Obecnie, od co najmniej 1966 roku, w Arsenale na Jasnej Górze; o tym gdzie był poprzednio — brak informacji. Prawdopodobnie tożsamy z numerem 1. Wykonany ze złota. Od 1970 roku wielokrotnie opisywany i reprodukowany [20]. Wymiary krzyża: 42 mm x 42 mm. Strona "A" (używam tego określenia, bowiem w literaturze brak zgody, która strona jest awerssem, a która rewerssem) z Matką Boską Częstochowską i Dzieciątkiem i z napisem w otoku: "MARIA * VICTPIX (sic) * HOSTIUM". Na ramionach krzyża napis: "PRO FIDE // ET MARIA // PRO LEGE // ET PATRIA". Strona "B" z orłem bez korony, w łapach orła berło i jabłko z krzyżykiem (tzw. "świat"), w otoku napis: "IN * HOL (sic) * SIGNO * YINCES", zaś na ramionach krzyża (od lewego ramienia): "BENE MER IN CL / MONTE 2 D FE /1771//"; " CAS PULA //" - na górnym ramieniu, "MAR ŁOMŻ //" - na prawym ramieniu, "TRIB PRAE/MIUM //" - na dolnym ramieniu. Na górnym ramieniu *krzyża* uszkodzenie — wyrwane uszko służące pierwotnie do zawieszania krzyża; poniżej uszkodzenia zrobiono prymitywnymi metodami dziurkę do zawieszenia krzyża.

14. (1978 r.) Złoty okrągły medal o średnicy 28 mm, przechowywany w Muzeum Sztuki Medalierskiej we Wrocławiu (Dział Orderów i Odznaczeń), określony w inwentarzu Muzeum jako "Order Konfederatów Barskich" (nr inw. MSW. 0.5679). Z uszkiem do zawieszania. Na awersie pośrodku czarno emaliowanego okręgu napis: "PRO LEGE ET PATRIA" i biało emaliowany krzyż z pękami złotych promieni. Na rewersie w biało emaliowanym okręgu napis: "PRO FIDE ET MARIA-h" i umieszczony czarno emaliowany krzyż z pękami złotych promieni między ramionami [21]. Prawdopodobnie tożsamy z nr 6 (jednak ilustracje w rękopisie F. Bentkowskiego nieznacznie różnią się od egzemplarza w Muzeum Sztuki Medalierskiej

we Wrocławiu, przede wszystkim wymiarami (28 mm i 42 mm), dlatego można uznać oba egzemplarze za odmienne.

Zatem z całą pewnością przetrwało co najmniej osiem egzemplarzy odznak konfederacji (nr 2,7,8,9,10,11,13,14), bowiem odznaka nr 1 najprawdopodobniej jest tożsama z nr 13, a nr 6 jest tożsamy z nr 14. O numerach 3,4, 5 poza L. Potockim nikt więcej nie wspominał i nie dał ich opisu. Dostępne są nr 13 (Jasna Góra), nr 10 i 11 (Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie) oraz nr 14 (Muzeum Sztuki Medalierskiej we Wrocławiu).

Z powyższego zestawienia wynika, że do dnia dzisiejszego przetrwała spora liczba odznak konfederackich. Jest rzeczą oczywistą, że tzw. krzyż Kazimierza Pułaskiego wcale nie był odznaczeniem, a jedynie jedną z odznak, jakie nosili na piersiach konfederaci, tyle że jest on bardziej ozdobny i na odwrocie ma dość niejasną inskrypcję (o czym niżej). Zatem mamy do czynienia nie z jednym jednolitym wzorcem odznaki konfederackiej, a z kilkoma bardzo dowolnie sporządzonymi typami odznak. Przy czym tajemnica krzyża Kazimierza Pułaskiego polega na odczytaniu znajdujących się na jego obu stronach napisów. Niestaranne wykonanie krzyża, a szczególnie błędnie ryte litery — niemalże jak gdyby przez kogoś nie znającego alfabetu łacińskiego — dodatkowo utrudnia prawidłową lekcję. O ile same napisy na otoku, tak na awersie (z wizerunkiem Matki Boskiej): "MARIA * VICTPIX [winno być VICTRIX] * KOSTIUM" - a zatem w języku polskim napis ten znaczy: "MARIA * POGROMCZYNI [względnie Poskromicielka] * WROGÓW", jak i na rewersie (z orłem): "IN * HOL [winno być HOC] * SIGNO * YINCES" (tj. W TYM ZNAKU ZWYCIĘŻYSZ) nie stanowią najmniejszego problemu, a także napis na ramionach krzyża (na awersie) — od prawego (heraldycznie) mmimia: "PRO FIDE // EX MARIA, // PRO LEGĘ // ET PATRIA" (tj. ZA WIARĘ I MARIĘ, ZA PRAWO I OJCZYZNĘ) jest prosty w odczytaniu, o tyle napis na ramionach rewersu daje wielorakie możliwości odczytania.

Na ramionach krzyża widnieje napis (ramię prawe heraldycznie): "BENE MER IN CL/ MONTE D 2 FE/ 1771", na górnym ramieniu: "CAS PULA", na ramieniu lewym: "MAR ŁOMŹ", na ramieniu dolnym: "TRIB PRAE/MIUM". Można te napisy odczytać jako: "BENE MER[ITUS] / IN CL[ARO] MONTE D[IE] 2 FE[BRUARI] 1771 // CAS[IMIRUS] PUŁA[SKI] // MAR[ESCHALCUS] ŁOMZ[ENSIS] // TRIB[UIT] PRAEMIUM" czyli: DOBRZE ZASŁUŻONY NA JASNEJ GÓRZE DNIA 2 LUTEGO 1771 (względnie dla JASNEJ GÓRY) KAZIMIERZ PUŁASKI MARSZAŁEK ŁOMŻYŃSKI DAŁ NAGRODĘ (lub OFIAROWAŁ NAGRODĘ). To pierwszy wariant lekcji napisu.

Można go odczytać też jako: "BENE MER[ENTI] IN CL[ARO] MONTE D[IE] 2 FE[BRUARI] 1771 // CAS[IMIRO] PUŁA[SKI] // MAR[ESCHALCO] ŁOMZ[ENSIS] // TRIB[UTUM] PRAEMIUM" czyli: DOBRZE ZASŁUŻONEMU NA JASNEJ GÓRZE DNIA 2 LUTEGO 1771 KAZIMIERZOWI PUŁASKIEMU MARSZAŁKOWI ŁOMŻYŃSKIEMU PRZYZNANO (lub DANO) W NAGRODĘ. Obie lekcje zakładają kolejność odczytania napisu zgodnie z kolejnością napisu na awersie. Dopuszczalna jest też trzecia wersja lekcji: "CAS[IMIRUS] PUŁA[SKI] // MAR[ESCHALCUS] ŁOMZ[INENSIS] // TRIB[UIT] PRAEMIUM // BENE MER[ENTIBUS] IN CL[ARO] MONTE D[IE] 2 FE[BRUARI] 1771" czyli: KAZIMIERZ PUŁASKI MARSZAŁEK ŁOMŻYŃSKI NADAŁ (lub PRZYDZIELIŁ) NAGRODĘ DOBRZE ZASŁUŻONYM NA JASNEJ GÓRZE DNIA 2 LUTEGO 1771.

Istnieje wreszcie czwarta możliwość odczytania napisu: "CAS[IMIRO] PUŁA[SKI] // MAR[ESCHALCUS] ŁOMZ[INENSIS] // TRIB[UITUR] PRAEMIUM // BENE MER[ENTIBUS] IN CL[ARO] MONTE D[IE] 2 FE[BRUARI] 1771", zatem: KAZIMIERZOWI

PUŁASKIEMU MARSZAŁKOWI ŁOMŻYŃSKIEMU PRZYZNANO NAGRODĘ DOBRZE ZASŁUŻONYM NA JASNEJ GÓRZE DNIA 2 LUTEGO 1771.

Nie można wykluczyć (a jest to bardzo prawdopodobne wobec wielości odznak konfederacyjnych), że krzyż ten rzeczywiście był własnością Kazimierza Pułaskiego jako kawalera "kawalerii Krzyża świętego" (o czym niżej), który po zwycięskim odparciu (15 stycznia 1771) oblężenia Jasnej Góry przez Rosjan, i po wykonaniu na ramionach rewersu odpowiedniego napisu, złożył swój krzyż 2 lutego (w dniu uroczystym, bo przypadającym w święto Matki Boskiej Gromnicznej) jako osobiste wotum na ołtarzu Pani Częstochowskiej. Zrobił to w podziękę za zwycięską obronę fortecy. Później w czasie burzliwych wypadków (panowanie pruskie na Jasnej Górze, zajęcie fortecy przez Francuzów w 1807 roku, a potem przez Rosjan w 1813 roku) krzyż mógł zaginąć i w jakichś nieznanych okolicznościach stał się własnością Cieleckiego i trafił do zbiorów w Szamotułach. Tam zaginął (lub został skradziony) po 1846 roku i w nieznanym momencie trafił — już uszkodzony, bez wstążki i z urwanym uszkiem, z przewierconym w górnym ramieniu otworem — ponownie na Jasną Górę. W archiwum Jasnogórskim brak jakichkolwiek adnotacji o uroczystościach związanych z wręczeniem odznaczenia Pułaskiemu 2 lutego 1771 roku. Także żaden przekaz archiwalny nie odnotował ofiarowania krzyża innej osobie przez Pułaskiego, bądź zawieszenia go jako wotum.

Zatem wydaje się, że krzyż Kazimierza Pułaskiego to jedna z zachowanych odznak "Zakonu Krzyża świętego". Równocześnie z zawiązaniem 29 lutego 1768 roku konfederacji w Barze, powołano do życia organizację pod nazwą "Zakon Krzyża świętego", która skupiała najściślejsze grono sprzysiężonych. Każdy z zaprzysiężonych członków "Zakonu" miał nosić na lewej piersi "order" z napisem "PRO FIDE ET LIBERTATE". Nie był to order we właściwym znaczeniu tego słowa, lecz odznaka stowarzyszenia. Należąc do tego stowarzyszenia przywódcy konfederacji — zarówno Józef Pułaski, jak i jego syn Kazimierz, w swoich uniwersałach posługiwali się tytułem "pułkownik Kawalerii Orderu św. Krzyża" [22]. Z mało znanego diariusza opisującego pierwsze dni konfederacji ("Wiadomości z Baru o związku wojska i konfederacji die 7 martii 1768") [23] wiemy, że 1 marca 1768 roku sprzysiężeni w Barze utworzyli "pułk pod znakiem Krzyża św. kawalerów na obronę wiary i wolności sprzymierzonych" i zobowiązali się przypiąć znak Krzyża św. na lewym boku. 4 marca zawiązano związek wojska, a 7 marca zapadło postanowienie i ordynacja "pułku pod znakiem Krzyża św. kawalerów na obronę wiary i wolności sprzymierzonych". Przypięte przez nich krzyże były zatem po prostu odznaką przynależności do sprzysiężenia z 7 marca 1768 roku. Przeważnie były to proste krzyże typu maltańskiego lub medale do zawieszania na piersi lub szyi, bez żadnych ozdób i upiększeń. Po szybkim upadku konfederacji podolskiej (czerwiec 1768 roku) i przetruceniu sił związkowych w granice tureckie rozproszyła się też kawaleria Krzyża świętego. W odnowionych konfederacjach na Pogórze, w Wielkopolsce, na Litwie, przy organizowaniu nowych oddziałów nie było już mowy o kawalerii Krzyża św. Ale myśl o noszeniu krzyży konfederacyjnych nie upadła. Stały się one symbolem ruchu barskiego. Świadczą o tym portrety z tego okresu, acz możemy tylko żałować, że muzeum i galeria portretów konfederatów barskich ostatniego z Paców — Ludwika Michała — w Dowspudach na Litwie zostały po 1830 roku rozgrabione przez Rosjan i przepadły.

Wydaje się, że istotą problemu jest fakt, że dotychczas wszyscy zajmujący się interesującą nas sprawą "Orderu" konfederatów barskich Kazimierza Pułaskiego uważali, że mamy do czynienia z odznaczeniem, tymczasem jest to tylko odznaka (a może jedynie oznaka) wskazująca na przynależność do ruchu barskiego. Co więcej mamy do czynienia nie z jednym wzorcem takiej odznaki, a z kilkoma dowolnie wykonanymi typami. Możliwe, że zagadka krzyża konfederatów barskich bardziej wynika z wybujałej nadziei na sensacyjne rozwiązanie

i z zachłyśnięcia się problemem. Być może jeszcze raz należałoby podjąć szeroką dyskusję na ten temat. Może jeszcze jakieś nieznanne egzemplarze odznaki konfederatów znajdzie się w Rosji, na Litwie, Ukrainie. Wreszcie może coś wypłyynie na światło dzienne w którymś z prowincjonalnych kościołów — podobnie jak krzyż przypisywany Kazimierzowi Pułaskiemu, który do 1966 roku spoczywał w pudle ze złodem w magazynie klasztoru jasnogórskiego — złożone tam jako pobożne wotum.

Problem odznak konfederatów barskich nadal pozostaje otwartym.

Kazimierz Przybos

Przypisy:

1. W. Konopczyński, Przegląd źródeł do dziejów Konfederacji barskiej, w: "Kwartalnik Historyczny", R. XLVIII, 1934, s. 574-575.
2. E. Kierski, Ordery w Polsce, w: "Tygodnik Literacki poświęcony literaturze, sztukom pięknym i krytyce", Nr 25 (Poznań 21.VI.1841), s. 204-205; J. Moraczewski, Starożytności polskie, t. II, Poznań 1852, s. 207-208; E. Kierski, Statuta Towarzystwa Zbieraczy Starożytności w Szamotułach, w: "Przegląd Wielkopolski Historyczny i Literacki", Poznań 1867, s. 211-226.
3. Encyklopedia staropolska ilustrowana Zygmunta Glogera, t. III, Warszawa 1985 (przedruk fotooffsetowy wydania z lat 1900-1903), s. 304.
4. Zob. L. Potocki, Pamiętniki pana Kamertona, Poznań 1869, cz. III, s. 78; J. Kobierzycki, Order konfederacji barskiej, w: "Wiadomości Numizmatyczne-Archeologiczne", R. V, 1893, t. II, nr 2-3, s. 73; J. Zieliński, Kilka uwag o orderze konfederacji barskiej, tamże, R. VIII, 1896, t. III, nr 4, s. 167-168; F. Pułaski, Nieznane oznaki orderowe polskie, w: "Tygodnik Ilustrowany", R. 44, 1903, nr 30, s. 589; B. Gembarzewski, Muzeum Narodowe w Warszawie, w: Muzea Polskie, t. III, Kraków 1926, s. 14, 92; Muzeum Wojska. Inwentarz (wiek XVIII i pierwsza połowa wieku XIX), Warszawa 1929, s. 16; A. Sujkowski, Kazimierz Pułaski, w: "Tygodnik Ilustrowany", R. 70, 1929, nr 41, s. 785-786; J. Czempiniński, Kazimierz Pułaski. W 150 rocznicę bohaterskiego zgonu, Warszawa 1929, s. 29.
5. Z. Rozanow, E. Smulikowska, Krzyż Pułaskiego, Skarby Jasnej Góry, w: "Nasza Ojczyzna", nr 10/171/, 1970, s. 24-26.
6. Zob. Z. Rozanow, E. Smulikowska, Skarby kultury na Jasnej Górze, Warszawa 1974, s. 67-68; M. Budziarek, Order konfederatów barskich Kazimierza Pułaskiego, w: "Biuletyn Numizmatyczny", R. 1977, nr 9/127/, s. 167-170; K. Filipów, Order konfederacji barskiej. Mit czy rzeczywistość, w: "Mówią Wieki", R. 21, 1978, nr 9, s. 24-26; M. Budziarek, Zapomniane ordery polskie, w: "Biuletyn Numizmatyczny", R. 1980, nr 5/153/, s. 85-92; A. Czerwiński, W. Bigoszevska, Arsenal Twierdzy Jasnogórskiej. Przewodnik, Jasna Góra 1982, s. 28, 39; K. Filipów, Krzyż konfederatów barskich, w: "Biuletyn Numizmatyczny", R. 1986, nr 19-22, s. 1-4; W. Bigoszevska, Polskie ordery i odznaczenia, Warszawa 1989, s. 37-38; S. Oberleitner, Polskie ordery, odznaczenia i niektóre wyróżnienia zaszczytne, 1705-1990, Zielona Góra 1992, 1.1, s. 79-81.
7. Zob. E. Kierski, op. cit.; a ostatnio K. Filipów (Order konfederacji barskiej, s. 24-26).
8. L. Potocki, Pamiętnik, s. 78.
9. Tamże.
10. Ch. F. Dumouriez, Pamiętniki z ośmnastego wieku, t. VI, Poznań 1865 (Wojna w Polsce 1770 i 1771 r.); Tenże, La vie generała Dumouriez, 1.1, Hamburg 1794.
11. L. Potocki, op. cit., s. 78.
12. Egzemplarz przechowywany w Oddziale Szolańskich Muzeum Narodowego w Krakowie, karta XLVIII, rys. 55 i 56.
13. J. Kobierzyński, op. cit., s. 73.
14. J. Zieliński, Kilka uwag, s. 167-168.
15. Zob. E. Chwalewik, Zbiory polskie, t. II, Warszawa-Kraków 1927, s. 196.
16. F. Pułaski, op. cit., s. 589.

17. B. Gembarzewski, op. cit., s. 14; Muzeum Wojska. Inwentarz (wiek XVIII i pierwsza połowa wieku XIX), Warszawa 1929, s. 16.
18. Katalog zabytków Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. Wiek XVIII, Warszawa 1960, s. 115 (nr 239).
19. J. Czempiński, op. cit., s. 29.
20. Zob. "Nasza Ojczyzna", nr 10/171/, 1970, s. 25 (awers), na okładce czasopisma rewers; Z. Rozanow, E. Smulikowska, Skarby kultury na Jasnej Górze, Warszawa 1974, s. 64 (awers i rewers); A. Czerwiński, W. Bigoszevska, Arsenał Twierdzy Jasnogórskiej. Przewodnik, Jasna Góra 1982, s. 39 (awers).
21. Wizerunek medalu (jedynie rewers): G. Broda, C. Proszek, Ordery i odznaczenia. Wystawa nr 80. Katalog Muzeum Sztuki Medalierskiej we Wrocławiu, Wrocław 1978, s. 13 (nr 13).
22. Zob. Materiały do konfederacji barskiej r. 1767-1768, wyd. Szczęsny Morawski, 1.1, Lwów 1851, s. 33, 57, 111; Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie rps 1145, k. 148v, 182, 326-327.
23. Znamy trzy odpisy zawierające nieznaczne warianty: w Bibliotece Polskiej Akademii Nauk w Krakowie rps 1145, k. 179-182 i 183-185 oraz w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie rps 3584, k. 426-431.

A

B.

Krzyż Kazimierza Pułaskiego, obecnie znajdujący się w Arsenale na Jasnej Górze
A — awers, B — rewers